

РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ

*О.П. Ресніт
(м. Київ)*

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ XIX–XX ст.: ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Суспільно-політичні події у сучасній Україні переконливо доводять, наскільки складним, часом суперечливим є процес націо- і державотворення. Існують достатні підстави, аби стверджувати, що процес формування політичної української нації далекий від завершення. В цьому сенсі можна вести мову про тісний взаємозв'язок визвольного руху й генезу українського національного організму як самодостатнього комплексу.

Нинішні реалії ще раз переконують у тому, що в суспільстві відсутня єдина історична пам'ять (наскільки це взагалі можливе у багатонаціональному і штучно заполітизованому соціумі). Різні, нерідко діаметрально протилежні оцінки тих чи інших подій минулого межують із повним невіглаством та відсутністю культури мислення, підміною обґрунтованих правових, соціальних, культурологічних, теологічних, етичних характеристик поверховими, але різкими, безапеляційними ідеологічними оцінками.

Все це вимагає від дослідників копійки роботи, аби не просто “залатати” пошмазоване бурхливими подіями полотно історичної пам'яті, а “зіткати” цілісне, без “білих” плям і кон'юнктурних купюр.

Очевидно, усвідомлення цієї потреби, а також необхідності нових імпульсів для суспільної свідомості викликаний до життя Указ Президента України № 879 (2006 р.) “Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху і сприяння процесу національного примирення”. Ми маємо сприйняти цей документ, як соціальне замовлення, спричинене вимогами часу, сучасною ситуацією.

Від 1991 р. український визвольний рух кінця XIX – XX ст. постійно перебуває в центрі наукових зацікавлень вітчизняних істориків – йому присвячено сотні монографій, тисячі статей та розвідок. Можна без особливих застережень стверджувати, що зібрано й введено у науковий обіг достатньо фактичного матеріалу, однак його концептуальне опрацювання із застосуванням відповідних методологічних підходів і новітніх методик – справа багатьох років.

Процес формування національної ідентичності в XIX та на початку XX ст., так зване шістдесятництво й створення незалежної Української держави проаналізовані доволі різнопланово і загалом не викликають активних суперечок. Натомість найбільш контроверсійним на сьогодні залишається період 30–50-х рр. XX ст. На жаль, на сьогодні все ще переважають емоційні, упереджені підходи до нього, а суто наукова оцінка підмінюється втягуванням різних аспектів проблеми історії ОУН та УПА у вир кон'юнктурних політичних баталій.

На наш погляд, методологічно виправданим було б поглянути на визвольну боротьбу 40–50-х рр. XX ст. з ширшої ретроспективи розгортання й розвитку українського визвольного руху від другої половини XIX ст. Розглядаючи його

як інтелектуальне явище, доцільно було б застосувати підходи глобалізаційних теорій, зокрема такі концепти, як “центр” і “периферія”. Все це також вимагає активного використання та компаративістського методу дослідження. З цього погляду український національний рух на всіх його етапах виступає не унікальним феноменом, а, навпаки, явищем свого часу. Перебуваючи на периферії глобалізаційних процесів, він зазнавав впливу провідних тенденцій відповідної історичної епохи з певним запізненням (для другої половини XIX ст. воно вимірювалося в десятиліттях, а для 30–40-х рр. в XX ст. з розвитком засобів швидкого поширення інформації у великих масштабах цей рух досяг практично синхронного звучання з іншими аналогічними явищами європейської палітри).

Водночас останній не став зразком для наслідування. Такими напівпериферійними центрами для нього виступали довгий час польський, російський, рухи (характерно, що типологічну однорідність українського визвольного руху з іншими другої половини XIX – початку XX ст. одним із перших помітив М. Грох – відомий чеський дослідник, співставивши відповідно дані). В 1930-х рр. ситуація змінюється таким чином, що ідеологи українського руху сприймають нові течії й ідеї безпосередньо з центром глобалізаційних процесів, творчо експлікувавши їх на місцеві умови та витворивши власні концепції (Д.Донцов та ін.).

Своєрідним вододілом, що ознаменував новий етап у розвитку як українського національного руху зокрема, так і європейських загалом, стала Перша світова війна. Вона спричинила глибинні світоглядно-психологічні зміни поглядів цілого покоління, відкинувши чимало демократичних надбань попередників. Глобальний збройний конфлікт змусив думати людей (які так чи інакше були її безпосередніми учасниками) в категоріях “свій” – “чужий” у контексті радикалізації суспільних настроїв (цьому також посприяли й потужні економічні кризи кінця 1920-х – початку 1930-х рр.). Відбувся певний злам у динамічному розвитку українського та інших визвольних рухів. Від керівництва відійшли попередні лідери, для яких нові погляди, ідейні течії й політичні технології були неприйнятними своєю агресивністю, радикалізмом. Однак слід відзначити, що це було притаманне загалом для європейського історичного досвіду, а не лише його української складової.

Враховуючи багатовимірну природу українського національного руху, під час його вивчення слід застосувати міждисциплінарні підходи з використанням комплексу методик, зорієнтованих на вивчення історичних, правових, соціальних, економічних, етнічних, конфесійних, психологічних та інших аспектів проблеми. Застосування таких підходів особливо доцільне і продуктивне для дослідження українського визвольного руху 30–50-х рр. XX ст. Так, правовий аналіз подій того часу, зокрема діяльності ОУН й УПА, в світлі норм міжнародного гуманітарного права та чинного законодавства України сприятиме зняттю емоційної напруги з обговорюваних питань, їх об’єктивнішому висвітленню (у тому числі спростуванню таких “міжнародно-правових міфів” на зразок вигадки про “засудження організації українських націоналістів і Української повстанської армії Нюрнберзьким міжнародним трибуналом” тощо).

Події 30–50-х рр. XX ст. засвідчили чималий поступ у складному процесі національної ідентифікації (цьому об’єктивно посприяло й об’єднання всіх українських земель, хай і в квазідержавній формі). Зокрема цікавим видається проведення просопографічного дослідження активних учасників українського визвольного руху середини XX ст. та його порівняння з відповідними даними за ранніший і пізніший періоди. Так, промовистими є свідчення командувача групи УПА “Захід” О.Луцького, який стверджував, що до 15% особового складу цього

з'єднання були “східняками”. Аналогічні дані знаходяться й у матеріалах радянської партизанської розвідки. На сьогодні джерельна база (“Літописи УПА” та ін.) дозволяє скласти доволі повну базу даних для проведення докладнішого просопографічного дослідження. Чимало цінної інформації дали б дані про соціальний статус і походження активістів визвольного руху, зокрема для верифікації нав'язуваних радянською пропагандою стереотипів про “спантелечених націоналістичною пропагандою” маргінальних осіб, “куркульських синків” тощо. Порівняння результатів відповідного дослідження з уже наявними щодо українського визвольного руху кінця XIX – початку XX ст. дозволило б виявити його подібні й відмінні риси.

В зв'язку з цим особливого значення набуває біографістика як один з напрямів історіописання. Створення персоналій лідерів та активних учасників національного руху дозволить спочатку відтворити колективний портрет борців за волю України, а згодом вийти на рівень типологізації й історико-антропологічного аналізу образу повстанця, революціонера, дисидента. Як бачимо, без сучасних методологічних підходів і авангардного дослідницького інструментарію тут не обійтись.

В свою чергу Друга світова війна (як й її попередниця) стала віхою у розвитку національного руху, як в Україні, так і за кордоном. Умовно 30–50-ті рр. можна назвати “воєнним” етапом у його еволюції.

Торкаючись питання про ідеологічне та організаційне оформлення визвольного руху, слід насамперед звернути увагу на те, що воно відбувалося у руслі європейських тенденцій і закономірностей.

В ідеології українського націоналізму не слід шукати елементів самовитвору й унікальності. “Інтегральний націоналізм”, який в Україні асоціювався з Д.Донцовим, насправді виник як ідеологічна течія у Франції за сотню років до нього. Водночас не слід ігнорувати і тієї обставини, яка визначала появу та популярність останнього. Поразка визвольної боротьби 1917–1921 рр. створила інтелектуально-психологічні передумови для почуття історичної сатисфакції (якщо не сказати, реваншу). За умов жорсткої політичної конкуренції й надзвичайно потужних зовнішніх чинників український національний рух виробляв найбільш придатні, адекватні ідеологічні постулати та організаційні форми (це не означає їх апологетики). Оскільки в геостратегічному протистоянні найбільші шанси на успіх, як тоді здавалося, мали “міцні” режими з вольовими і навіть авантюрними лідерами, українські націоналісти, природно, запозичили певні риси тоталітарних принципів для реалізації власної політичної програми. Час показав (й як не парадоксально, він припав на середину Другої світової війни), що ці засади пережили себе. Еволюція ідеології ОУН у напрямі демократичних та загальнолюдських цінностей завершила фазу адаптації українського націоналізму до суспільних інтересів власної нації. Й хоча, як слушно зауважує Г.Касьянов, “ідеологія ОУН” ніколи не існувала як “світоглядний моноліт”, все ж можна говорити про домінуючі теоретичні принципи, які визначали її самобутність.

Визначаючи місце ідеології українського націоналізму у визвольному русі, можна стверджувати її органічний зв'язок зі світоглядними ідеями, цінностями і символами, які сповідували (хоча й неоднаковою мірою) різні політичні сили, заангажовані у ньому упродовж XIX і XX ст.

Щоб продовжити асоціативний ряд, спробуємо поглянути на “українське питання” в контексті двох світових війн.

З геополітичної точки зору українські етнічні землі становили предмет особливої зацікавленості через їх високопродуктивний економічний і людський потенціал. Так, у серпні 1914 р. президія Пангерманського союзу планувала

розчленування Російської імперії на частини, оволодіння Польщею, Литвою, Білорусією, Україною з метою розселення німецьких колоністів. Свої претензії на територіальні, прирощення за рахунок південнослов'янських земель (а за певних умов – Волині й Поділля) заявляла Австро-Угорщина. Російські імператори під гаслом об'єднання “єдинокровних братів-русинів” зі східнослов'янським материком сподівались відсунути кордони країни до карпатських перевалів.

Ще більш визначеними були плани щодо України в майбутніх учасників Другої світової війни. Сталін, який вважав себе кращим фахівцем із національного питання, погравшись з українізацією, взяв курс на русифікацію України та жорстоке переслідування потенційно опозиційних форм національної самоорганізації.

Його головний суперник Гітлер на з'їзді НСДАП у 1936 р. ділився своїми мріями: “Якби ми мали у розпорядженні сировинні багатства Уралу, ліси Сибіру і якби неосяжні родючі рівнини України знаходилися в межах Німеччини, ми мали б усе”.

Амбіції правителів II Речі посполитої також не вдовольнялися приєднаними у 1921 р. західноукраїнськими землями. В бесіді з міністром закордонних справ Польщі Й.Беком глава МЗС Німеччини Ф.Ріббентроп як компенсацію за “возз'єднання” Данцига з рейхом та антирадянську позицію обіцяв прихильний нейтралітет щодо східної політики Варшави. Він писав: “Я запитав Бека, чи не відмовилися вони від честолюбних прагнень маршала Пілсудського в цьому напрямі, тобто від претензій на Україну. На це він відповів мені, що вони вже були в самому Києві, ці прагнення, безсумнівно, все ще живі й сьогодні”

Скориставшись зміною балансу сил після Мюнхена, Угорщина шляхом збройної агресії проти Карпатської України оволоділа нею.

Плани творення “Великої Румунії” також значною мірою були пов'язані з територіальними придбаннями за рахунок земель, на яких мешкали переважно українці. Активно працювали на українському сегменті також спецслужби багатьох європейських країн з Британією включно. Таким чином, Україна напередодні двох світових воєн перетворювалася на об'єкт експансії відразу кількох держав.

Тим часом ніхто не питав самих українців про те, як вони бажають реалізувати своє право на національне самовизначення. Однак тривалий процес національної самоідентифікації, що розпочався в XIX ст., створив підґрунтя для появи громадсько-політичних інституцій, які взяли на себе місію відстоювати інтереси українства. Звичайно, вони різнилися за формами діяльності та тактичними прийомами. Так, Головна українська рада, що виникла у серпні 1914 р. в Львові, заявляла, що перемога у війні Росії “мала би принести українському народові Австро-Угорської монархії те саме ярмо, в якому стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії. Перемога Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більша буде поразка Росії, тим швидше виб'є година визволення України”. Як відомо, Відень санкціонував створення національного з'єднання – легіону Українських січових стрільців, щоправда, обмеживши його чисельність 2,5 тис. вояків.

Тоді ж започатковано Союз визволення України й Український інформаційний комітет, який виношував плани у разі поразки російського царату приєднати Наддніпрянську Україну до Австро-Угорщини та, об'єднавши її з Буковиною й Галичиною, створити окрему національно-територіальну одиницю.

Політична еліта Наддніпрянщини також виразно висловила своє ставлення до перспектив “українського питання” в розрізі війни, що почалася С.Петлюра у статті “Війна і українці” висловив переконання в тому, що останні сповнені виконати свій громадський обов'язок перед батьківщиною. Водночас він очікував, що після закінчення війни російський уряд поставить “українське питання на

порядок денний”. Іншу позицію зайняв лідер УСДРП В.Винниченко, який ініціював у Катеринославі видання кількох нелегальних відозв під гаслами “Геть війну!”, “Хай живе автономія України!”

Окремий погляд на воєнні події мало Товариство українських поступовців, що закликало українців дотримуватися нейтралітету та не підтримувати жодну з воюючих сторін.

Поразка Української революції й формування більшовицької суспільно-політичної системи практично унеможливило функціонування самодіяльних інституцій національної орієнтації. Тому центр визвольного руху перемістився в столиці європейських держав, насамперед Прагу, Берлін, Відень, а також у Польщу. Саме там розгорнула діяльність ОУН, яка взяла на себе тягар нерівного протистояння з авторитарними і тоталітарними режимами з метою відродження суверенної національної державності. Було б необ’єктивним не згадати всі українські партії, які діяли в міжвоєнній Польщі легально. Адже вони багато зробили для того, аби українство не перестало існувати навіть як національна меншина. Однак лише ОУН зуміла встояти перед нищівною політикою Берліна та Москви й за вкрай несприятливих обставин продовжити боротьбу за свою кінцеву мету.

Національно-визвольний рух XIX – XX ст. породив плеяду непересічних постатей: Т.Шевченко і М.Костомаров, “Руська трійця” й “Кирило-Мефодіївське братство”, В.Антонович та М.Драгоманов, громадівці й народовці, І.Франко і М.Грушевський, В.Винниченко та С.Петлюра, Є.Коновалець і К.Трильовський, А.Волошин й А.Шептицький, А.Мельник та С.Бандера. Своє почесне місце у цій галереї займає і Роман Шухевич.

Український визвольний рух XIX – XX ст. – це дискретне, поліфонічне, суперечливе явище. Однак концептуально важливе те, що його слід розглядати як органічний, цілісний процес. Цю наступність та спадкоємність, внутрішній, інколи латентний зв’язок поколінь борців, громадсько-політичних об’єднань й їх ідейно-програмних засад науковцям ще слід осмислювати. Проте незаперечним є одне: сам хід історії ствердив логіку подій і дав народу України шанс взяти долю у власні руки. Наступні покоління не вибачать йому, якщо він його втратить.

1. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. – К., 2005. – С.446.

2. Цит. за кн.: *Муковський І.Т., Дубина О.К., Лисенко О.С.* Україна в геополітичній системі координат періоду Другої світової війни: Навчальний посібник. – К., 1999. – С.5.

3. Год кризиса. Документы и материалы. 1938–1939. – В. 2 т. – Т.1, Москва, 1990. – С.174–177.

4. *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. – Львов, 1929. – Т.ІІ. – С.487–490.

5. *Верига Василь.* Визвольні змагання в Україні 1914–1923. – Т.І, Львов, С.18.

6. *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – Т.І. – С.184–187.

7. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К., 1994. – С.199.